

УДК 00.165.2

С. Ф. Шевчук,

кандидат філософських наук

(Житомирський національний агроекологічний університет)

sveta.shevchuk.59@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3394-0977

НАУКОВЕ І ПОЗАНАУКОВЕ ЗНАННЯ: АЛЬТЕРНАТИВА ЧИ ДІАЛОГ?

У статті подається порівняльна характеристика двох послідовних етапів розвитку науки – класичного і посткласичного. На ґрунті такого аналізу констатується характерне для посткласики зростання ірраціональних, залежних від суб'єкта моментів знання. Спираючись на короткий аналіз історичних періодів розвитку людського пізнання та встановлення змісту понять "наукове" і "позанаукове" знання, автор приходить до висновку про необхідність діалогу та співпраці між різними формами знання (науковим і позанауковим).

Ключові слова: класична і посткласична картина світу, наукове і позанаукове знання, раціоналізм, ірраціоналізм.

Формування інформаційного суспільства, зростання ролі науки та науково-технічного прогресу в житті сучасної людини з необхідністю породжує підвищений інтерес філософії до сутності та структури знання як такого, шляхів та методів, якими воно досягається.

Очевидно, що одним з ключових питань тут є питання відмінностей між наукою та не наукою. Пошук критеріїв, за якими можна було б встановити таку відмінність, отримав назву проблеми демаркації. Авторами провідних концепцій філософії науки пропонувались різні критерії демаркації науки та не-науки. Серед них можна назвати відомих вчених: М. Шлік, Р. Карнап, К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос та інші.

Широке обговорення проблеми демаркації у філософії першої половини ХХ ст. виявило той факт, що межа між наукою та не-наукою є досить умовною та історично мінливою.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб встановити співвідношення наукового і позанаукового знання, виходячи з особливостей сучасної посткласичної картини світу. Для цього, найперше, слід зупинитись на виявленні ключових моментів, що відрізняють посткласичну картину світу від класичної. По-друге, слід встановити зміст понять "наукове" і "позанаукове" знання. На основі такого аналізу окреслити позицію, змістом якої є констатація ідеї розвитку засобів та шляхів досягнення світу від початкової синкретичності до їх різкого протиставлення з домінуванням раціоналізму і, накінець, усвідомлення необхідності співпраці і доповнення. Різні аспекти цієї проблеми розглядалися в роботах таких вчених, як П. К. Фейєрабенд, М. Полані, Дж. Холтон, О. В. Герасимов, А. Л. Нікіфоров.

Виклад основного матеріалу. У ХХ ст. відбулись грандіозні трансформації всередині самої науки. Невипадково науку ХХ ст. називають "посткласичною" і протиставляють "класичній" науці XVI – XIX століть. Перехід до посткласичної науки був пов'язаний з низкою винаходів кінця XIX – початку ХХ ст., виникненням фізики мікросвіту, теорії відносності та сучасної біології. Тому має сенс детальніше зупинитись на особливостях посткласичної науки, співставивши їх з відповідними рисами науки класичної.

1. Класична наука ґрунтується на чіткому розмежуванні суб'єкта і об'єкта. Вона відштовхувалась від необхідності винесення суб'єкта за "дужки" пізнаваного об'єкта як умови науковості результатів пізнання. Невипадково класичне природознавство формулювало своє завдання наступним чином: описати природу так, якби людини взагалі не було. Розуміючи, що відділення суб'єкта від об'єкта має умовний характер, класична наука, тим не менше, покладала, що ця операція принципово здійснювана для будь-якого об'єкта пізнання. Посткласична наука будується на визнанні суб'єктності будь-якого знання. Суб'єктність знання визначається специфікою людської взаємодії зі світом, парадигмальними установками науково-теоретичного знання на даному етапі розвитку науки тощо. Так, Ейнштейн, формуючи основні положення теорії відносності, зауважував, що фізична теорія описує не фізичний процес сам по собі, а результат взаємодії фізичного процесу із засобами дослідження. Тому сучасна методологія і філософія науки підкреслюють принципову роль спостерігача та засобів спостереження при отриманні наукового знання.

2. Класична наука формувалась під впливом установки на раціональність знання. Філософія XVII – XVIII ст., а слідом за нею і класична наука виходили з того, що і природа, і людський розум побудовані на однакових принципах, універсальних розумних законах. Завдання науки, таким чином, розумілось як виявлення цих законів. Однак посткласична наука виявляє, що світ не настільки впорядкований, як думали раніше. Так, одним з основоположних принципів квантової механіки є принцип невизначеності. Розгортання цього принципу в посткласичній науці привело до наступного положення: енергія, котру необхідно витратити, щоб отримати інформацію про параметри системи, перевищує енергію зв'язків

самої системи. Тобто, намагаючись отримати таку інформацію, котра необхідна для вироблення наукового прогнозу розвитку системи, ми просто зруйнуємо цю систему. Не випадково сучасна наука звертається до поняття "хаос", щоб охарактеризувати принципову неупорядкованість світу. Хаос є ірраціональним і має двояку природу: з одного боку, хаос – джерело творчості, безперервного оновлення світу, появи того, чого раніше не було; з іншого боку, хаос загрожує руйнуванням світу. Хаос і принципова непередбачуваність поведінки об'єкта свідчать, що наука завжди повинна зважати на нерациональний залишок, котрий неможливо усунути, як би не вдосконалювалися засоби і методи науки. Звичайно, непередбачуваність світу не можна абсолютизувати. Дещо наука здатна передбачити, але як зауважував сучасний французький філософ Жан-Франсуа Ліотар (нар. 1924), у світі існують лише "острівці детермінізму".

3. Процеси, зазначені вище змусили класичну науку переглянути уявлення про закономірності. Класична наука, розуміла закономірність виключно як динамічну, в центрі якої були причинно-наслідкові зв'язки. Посткласична наука розуміє закономірності переважно як ймовірно-статистичні. Так, наприклад, фізика мікросвіту визнає, що вона являє собою опис випадковостей, що підкоряються статистичним закономірностям.

4. Класична наука мала справу з макросвітом – світом об'єктів, які можна було порівняти за розмірами з людиною, а тому доступних якщо не безпосередньому спостереженню, то спостереженню за допомогою найпростіших приладів – бінокля, мікроскопа тощо. Посткласична наука розширила горизонти людського пізнання, вийшовши на рівень мікро- і мегасвіту. Вони не піддаються безпосередньому спостереженню, їх можна досліджувати лише за допомогою найскладніших приладів, таких як електронний мікроскоп, радіотелескоп, синхрофазотрон. Вчені тут мають справу з відображеннями реальності, яка має вторинний характер. Таким чином, вчені не спостерігають, а реконструюють мікро- і мегасвіт. Безпосередній експеримент з об'єктами цих світів утруднений, або й неможливий. Тому вчені змушені застосовувати моделювання, яке все більше поширюється.

5. Для класичної науки важливою була вимога наочності теоретичного пояснення. Сучасна наука, основана на теорії відносності, квантовій механіці, неевклідовій геометрії, від принципу наочності змушена була відмовитись. Всі основні теорії сучасної фізики наочно не можуть бути представленими, існує лише математичний апарат для їх опису.

6. Класична наука будувалась на принципі спеціалізації наукового пізнання. Дійсно, саме її виникнення переважно було результатом спеціалізації, виділення часткових наукових дисциплін, що дозволило концентрувати зусилля наукових співтовариств на вузькому спектрі питань та проблем, і таким чином, досягти більших результатів. Протягом XVII – XX століть спеціалізація наукового пізнання продовжувала зростати, з'явилися сотні нових наукових дисциплін. Однак, позитивний в цілому процес спеціалізації наук мав свій негативний бік. Вчені замикались у вузьких галузях своєї діяльності, наука втрачала цілісний погляд на світ. Тому вже в середині XX століття проблема міждисциплінарного синтезу постала досить гостро. В посткласичній науці поряд зі спеціалізацією знання, виникає та зміцнюється інтеграція знання. Сьогодні все більшу роль відіграють інтегративні наукові дисципліни, такі як загальна теорія систем, синергетика, структурний аналіз, екологія та інші.

Наведене порівняння показує, як сильно відрізняється сучасна, посткласична наука від науки класичної. Коротко виділимо риси, що характеризують посткласичну науку: суб'єктність знання, ірраціональність поряд з раціоналізмом, ймовірно-статистичні закономірності, моделювання об'єкта замість його безпосереднього спостереження, неможливість наочності пояснення, повернення до осягнення світу як цілості та інтеграція знань.

Отже, пост класичний розум прагне бачити світ як живу взаємопов'язану рухливу цілісність, у якій кожен елемент в будь-який момент може стати головним, спричинивши неочікувані зміни. Щоб відтворити таку складно інтегровану цілісність, очевидно, слід задіювати і використовувати всі можливі засоби, способи, шляхи, не ігноруючи жодного. Сьогодні вже ніхто не заперечує, що поряд із науковим існує могутній пласт позанаукового знання.

Але так було не завжди. На початковому етапі людської історії різні види духовної діяльності – наука, філософія, релігія, міфологія, мистецтво – знаходились у синкретичній єдності і взаємозв'язку. Так, відомо, що філософія давніх мислителів являла собою єдину, нерозчленовану, універсальну науку, яка включала в себе не лише філософські знання, але й усі інші знання, що були відомі людям тієї епохи: природничо-наукові, соціально-політичні, гуманітарні та інші.

У XXI – XIII століттях відбулось виділення з філософії часткових наук, почало формуватись наукове пізнання як процес отримання об'єктивного, істинного знання. Невдовзі наукове пізнання стало панувати над людським духом та діяльністю, спробувало поширити притаманні лише йому норми та стандарти на все, у тому числі на найінтимніші сфери буття та свідомості. Але, те, що працювало в науці, не завжди йшло на користь іншим культурним утворенням і здібностям людини. Та й саме пізнання багато втратило, надмірно сподіваючись лише на суворо раціональні процедури. Хвороба сцієнтизму і нормативізму торкнулась і філософського аналізу пізнавального процесу. Теорія пізнання, покликана

досліджувати різноманітні способи духовного освоєння світу, обмежила себе сферою науки, зокрема природознавства.

Істинне та ефективне наукове пізнання постало у вигляді магістральної дороги, а помилки, заблудження – у вигляді тупикових провулків, проїзд на які був заборонений. Поступово склалась звичка уявляти у вигляді випадкових відгалужень всі інші форми та види знання, котрі не вкладались в жорсткі канони науковості. Сферою постійного генерування заблуджень, нісенітниць і абсурдних фантазій, що не мають логічної структури і досвідного підтвердження, були визнані повсякденна свідомість, міф, магія, релігія, алхімія, астрологія тощо.

Тривалий час існувала теза про випадковість заблудження. Філософи і методологи переконували, що можлива побудова алгоритму надійного метода пізнання, який би виключав заблудження. Сьогодні вже ніхто не заперечує, що пізнання як процес переходу від незнання до знання, як пошук і відкриття нового, що в даний момент відсутнє, носить багато в чому непередбачуваний, ризикований характер, що істини не може гарантувати жоден попередньо винайдений метод. Отже, заблудження не можна уже вважати просто відхиленням від істини. Витлумачене у такому контексті заблудження виявляється великою мірою виразом різноманітності напрямків та ходів пізнавального процесу, у якому зіштовхуються і суперечать одне одному різні позиції, теорії і традиції, по-різному інтерпретуються одні й ті ж поняття і факти, використовуються несумісні методи, процедури, критерії.

Людина досягала пізнання істини так, що впадала в заблудження і постійно звільнялась від них. Марновірство – це ті помилкові шляхи, на які людська думка мимоволі потрапляє і через які пробирається, здобуваючи ясне та глибоке розуміння. Заблудження є неминучою компонентою людського розуму, що рухається шляхом пізнання складно організованого світу.

Раз і назавжди відсікаючи заблудження від того знання, яке в даний момент визнається істинним, чи не позбавляємо ми останнє додаткових і досить вагомих сенсів? Чи не ліквідуємо ми тим самим багатоманітність людського розуму, коли намагаємось зорієнтувати його на раз і назавжди усвідомлені норми істини і раціональності?

Втраченою частиною цього багатоманіття виявилось знання, що отримало назву "ненаукового" або "позанаукового".

У контексті формування нової посткласичної картини світу відбулись суттєві зміни в розумінні людського пізнання. Воно перестало ототожнюватись лише з наукою, а знання – тільки з результатом виключно наукової діяльності. Поступово почало відбуватись обмеження ідеї гносеологічної винятковості науки. В об'єктне поле наукових пошуків почали потрапляти явища виняткові, наука повернулася обличчям до форм пізнавальної діяльності, котрі раніше кваліфікувались як "межові" і не визнавались у колах офіційної науки. Астрологія, парапсихологія та цілий комплекс так званих "народних" наук почали привертати до себе увагу з погляду на їх нетрадиційні підходи, методи, пізнавальні орієнтації.

Виділяють такі форми позанаукового знання:

- ненаукове, яке розуміють як розрізнене, несистематичне знання, яке не описується законами і суперечить існуючій науковій картині світу;
- донаукове, що виступає прототипом, підґрунтям наукового;
- паранаукове – як несумісне з існуючим гносеологічним стандартом. Клас паранаукового знання включає в себе роздуми про феномени, пояснення яких не є переконливим з погляду критеріїв науковості (парапсихологія, хіромантія, астрологія, телепатія, психокінез тощо).
- Квазінаукове знання – знання, що шукає собі прибічників, спираючись на методи насилля та примусу. Воно розквітає, зазвичай, в умовах жорстко ієрархізованої науки, де неможлива критика, панує ідеологічний режим. Прикладом квазінауки може бути лисенківщина, переслідування кібернетики тощо;
- Антинаукове – як утопічне і свідомо викривлююче уявлення про дійсність. Предмет і способи дослідження є протилежними науці;
- Псевдонаукове знання являє собою інтелектуальну активність, що спекулює на популярних теоріях (наприклад, про снігову людину, про чудовисько з озера Лох-Несс тощо).

У найзагальнішому сенсі наукове пізнання – це процес отримання об'єктивного, істинного знання. Наукове знання характеризується об'єктивністю, універсальністю, претендує на загально значимість. Коли розмежовують наукове і позанаукове знання, то важливо зрозуміти, що позанаукове знання не є чиеюсь видумкою чи фікцією. Воно виробляється певними інтелектуальними спільнотами, у відповідності з іншими (відмінними від раціоналістичних) нормами, еталонами, має власні джерела і засоби пізнання. Очевидно, що багато форм позанаукового знання є значно давнішими від знання, яке визнається за наукове (наприклад, астрологія давніша за астрономію, алхімія – за хімію).

Як явище культури, наука виникла і розвивалась під впливом домінуючої інтенції на обмеження (і навіть елімінацію) сфер суб'єктивного (емоцій, забобонів, естетичних переваг тощо) як у самому відношенні до реальності, так і в результатуючому його знанні. Ця установка з часом поставила науку в опозицію до традиційних форм духовного освоєння світу: релігії, моралі, мистецтва, повсякденного

здорового глузду, політики, а з часом і філософії. Особливо наочно це проявилось в період становлення експериментально-математичного природознавства, народження класичної науки.

На зорі виникнення експериментально-математичного природознавства різке розмежування і протиставлення науки та традиційних форм освоєння світу мало своє виправдання, оскільки охороняло науку, що зароджувалась. Однак, настав час, коли наука почала претендувати на заповнення духовного вакууму і на роль ведучого духовного фактора розвитку суспільства. Так, в рядах опонентів науки виявились як традиційні форми духовного освоєння світу, що виникли задовго і незалежно від науки, так і форми, в певному сенсі близькі науці, які передують їй генетично (астрологія, алхімія, кабалістика та інші), а також ті, що виникли на хвилі її власного розвитку (парапсихологія, телекінез, уфологія та інші).

Досить часто можна почути, що класична наука, зробивши ставку на раціоналізм, завела людство в глухий кут, вихід з якого може підказати позанаукове знання. Практика позанаукового пізнання ґрунтується, як правило, на ірраціональній діяльності – на міфах, релігійних та містичних обрядах та ритуалах. Висновок, який поділяють сучасно мислячі вчені, що розуміють обмеженість раціоналізму, зводиться до наступного. Не можна забороняти розвиток позанаукових форм знання, як не варто і культивувати суто і виключно псевдонауку, недоцільно також не надавати кредит довіри цікавим ідеям, що з'явилися у її надрах, якими б сумнівними вони спочатку не здавались.

Цікавою є позиція сучасних західних філософів науки, зокрема, К. Фейєрабенда, який переконаний у тому, що елементи нерационального мають право на існування всередині самої науки. Розвиток цієї позиції можна пов'язати з іменем Дж. Холтона, який прийшов до висновку, що наприкінці минулого століття в Європі виник і поширюється рух, який проголосив банкрутство науки. Всередині самої науки почали проявлятися "девіантні" лінії, тобто такі, що відхиляються від загальноприйнятих норм та стандартів наукового дослідження. Виник навіть новий термін: окрім широковживаних – "паранаука" і "позанаукове знання" – стало використовуватися поняття "анормальне знання". Воно вказувало на факт наявності знання, котре не відповідало прийнятій парадигмі. Раніше анормальне знання завжди відкидалось. Однак, факти з історії науки свідчать про безпідставність надто швидкого відкидання "божевільних ідей та гіпотез". Наприклад, ідеї Н. Бора про принцип доповнюваності вважали "дикими і фантастичними", а процес виникнення термодинаміки супроводжувався фразами типу: "Маячня під виглядом науки". Розхитати рамки наукової раціональності допомогли і інтуїтивізм А. Пуанкаре, і теорія неявного, особистісного знання М. Полані, і методологічний анархізм П. Фейєрабенда.

Отже, пізнання не обмежується сферою науки, знання так чи інакше існує і поза межами науки. Поява наукового знання не відмінила і не спростувала, не зробила непотрібними інші форми знання. Переконаливо звучать слова Л. Шестова про те, що "очевидно, існують і завжди існували ненаукові прийоми пошуку істини, котрі приводили якщо не до самого пізнання, то до його передвісників, але ми так очорнили їх сучасними методологіями, що не наслідують навіть думати про них серйозно"[4: 171]. У той же час посткласична раціональність спонукає до цілісного осмислення об'єкта як елемента складної холистичної системи з урахуванням його зв'язків та взаємодій; при цьому все більшої ваги набувають суб'єктивно-іраціональні моменти, ймовірно-статистичні закономірності, моделювання та втрата наочності. Сучасний розум, на думку філософа І. Т. Касавіна, "...повинен бути розкутим і ризикованим, рефлексивним і самокритичним, здатним до відхилення від протореної дороги, вільним від нав'язаних йому передумов та обмежень"[1: 6–7].

Висновки. Таким чином, особливості посткласичної науки такі, що викликають необхідність діалогу між науковим та позанауковими способами осягнення світу, наближення та інтеграції знань, що виробляються природничими та гуманітарними науками. Вікове протистояння змінюється діалогом та співпрацею. Цього вимагає реальність, що постала перед сучасною людиною, вже не жорстко детермінованою і впорядкованою, як раніше, а хаотичною, непередбачуваною, ймовірнісною, одним словом, набагато складнішою. Очевидно, що в цій ситуації установка на жорсткий раціоналізм є недостатньою. Людина має задіяти весь арсенал засобів, методів, шляхів, випрацюваних протягом тривалої історії людства не тільки наукою, але й розмаїттям форм знання, що відрізняються від класичного наукового зразка та стандарту і віднесені до відомства позанаукового знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Заблуждающийся разум : многообразие вненаучного знания / Отв. Ред. и сост. И. Т. Касавин. – М. : Политиздат, 1990. – 464 с.
2. Никифоров А. Л. Философия науки : история и методология : [учебное пособие] / А. Л. Никифоров. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – 280 с.
3. Фейєрабєнд П. Избранные труды по методологии науки : переводы с англ., и нем. / П. Фейєрабєнд. – М. : Прогресс, 1986. – 542 с.
4. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности : Опыт адогматического мышления / Л. Шестов. –Л. : Издательство Ленинградского университета, 1991. – 216 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Zabluzhdaiushchuisia razum : mnogoobrazie vnauchnogo znaniia [Mistaken Sense : the Variety of Extrascientific Knowledge] / Otv. Red. i sost. I. T. Kasavin. – M. : Politizdat, 1990. – 464 s.
2. Nikiforov A. L. Filosofii nauki : istoriia i metodologii [Philosophy of Science : History and Methodology] : [uchebnoie posobiie] / A. L. Nikiforov. – M. : Dom intellektualnoi knigi, 1998. – 280 s.
3. Feierabend P. Izbrannye trudy po metodologii nauki [Selectas on the Methodology of Science] : perevody s angl., i nem. / P. Feierabend. – M. : Progress, 1986. – 542 s.
4. Shestov L. Apofeoz bezpochvennosti : Opyt adogmatisheskogo myshleniia [Apotheosis of Groundlessness. Experience of Thinking] / L. Shestov. – L. : Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1991. – 216 s.

Шевчук С. Ф. Научное и венаучное знание: альтернатива или диалог?

В статье предлагается сравнительная характеристика двух последовательных этапов развития науки – классического и постклассического. Исходя из такого анализа констатируется характерное для постклассики увеличение иррациональных, зависимых от субъекта моментов знания. Опираясь на краткий анализ исторических периодов развития человеческого познания и уточнения понятий "научное" и "венаучное" знание, автор приходит к заключению о необходимости диалога и сотрудничества разных форм человеческого знания (научного и венаучного).

Ключевые слова: классическая и постклассическая картина мира, научное и венаучное знание, рационализм, иррационализм.

Shevchuk S. F. Scientific and Extrascientific Knowledge is the Alternative or Dialogue?

The paper focuses on the attempt to correlate such notions as scientific and extrascientific knowledge based on the peculiarities of modern post-classical world view. In order to get that done the author reveals the main key moments distinguishing classical and post-classical world view. The text gives valuable information on the scientific and extrascientific knowledge. On the whole, the author outlines that post-classical knowledge is built on the recognition of the subjectness of any possible knowledge. The crucial role of the observer and watching facilities while getting scientific knowledge is observed. The author of the article states that classical learning was formed under the influence of setting for knowledge rationality. Moreover, it is analyzed that post-classical science definitely takes into account the irrational balance. The main attention is drawn to the increasing irrational points of knowledge which are typical for post-classics knowledge. Attempts are made to analyze and formulate the key concepts of modern classical and post-classical world view. Conclusions are drawn that the main peculiarities of post-classical science requires the dialogue between scientific and extrascientific knowledge.

Key words: classical and post-classical world view, scientific and extrascientific knowledge, rationality, irrationalism.